

Inhoud

- 1 Aardse lusten 11
- 2 Goedheid verklaard 35
- 3 Bonobo's in onze stamboom 66
- 4 Is God dood of ligt hij gewoon in coma? 94
- 5 De parabel van de barmhartige primate 123
- 6 Tien geboden te veel 159
- 7 Godloze leegte 198
- 8 Moraal van onderop 231

Dankwoord 249

Biografie 251

Noten 252

Bibliografie 262

Register 275

Aardse lusten

'Is de mens enkel een vergissing van God? Of is God enkel een vergissing van de mens?'

Friedrich Nietzsche¹

Ik ben geboren in Den Bosch, de stad waarnaar Jeroen Bosch zichzelf heeft vernoemd. Dat maakt me nog niet tot een kenner van de schilder, maar aangezien ik met zijn standbeeld op de Bossche markt ben opgegroeid hou ik van zijn surrealistische beelden, zijn symboliek en hoe die zich verhouden tot de plaats der mensheid in een wereld waarin de invloed van God afkalft.

Bosch' beroemde drieluik *De tuin der lusten*, waar naakte figuren in ronddartelen, is een eerbetoon aan de paradijselijke onschuld. Het middelste tafereel is veel te vrolijk en gemoedelijk voor de puriteinse interpretatie om over verdorvenheid en zonde te gaan. Het toont een mensheid zonder schuld en schaamte, een mensheid van vóór de zondeval of zelfs zonder enige zondeval. Een primatoloog als ik komen de naaktheid, de toespelingen op seks en vruchtbaarheid, de vele vogels en vruchten en het rondtrekken in groepjes bekend voor, en wat mij betreft hebben ze geen religieuze of morele uitleg nodig. Bosch lijkt ons in onze natuurlijke toestand te hebben uitgebeeld en bewaart zijn moralistische opvattingen voor het rechterpaneel, waarin hij niet de dartelaars van het middelste paneel op de korrel neemt, maar de monniken, de nonnen, de veelvraten, de gokkers, de krijgers en de dronkaards. Bosch moest niets hebben van de inhalige geestelijkheid, wat het detail verklaart van een man die weerstand biedt aan een als dominicaner non verkleed varken dat wil dat hij zijn fortuin wegschenkt. De arme drommel zou naar verluidt de schilder zelf voorstellen.

Vijf eeuwen later borduren we nog steeds voort op de discussie over de positie die de religie in onze maatschappij inneemt. Net als in de tijd van Bosch is de moraal het voornaamste onderwerp. Kunnen we ons een wereld zonder God voorstellen? Zou dat een goede wereld zijn? Denk maar niet dat de feiten regeren in de huidige strijd tussen fundamentalistische christenen en de wetenschap. Je moet wel behoorlijk immuun zijn voor harde bewijzen om aan de evolutie te twijfelen, wat de reden is waarom boeken en documentaires die sceptici moeten overtuigen verspilde moeite zijn. Ze zijn nuttig voor wie bereid is te luisteren, maar bereiken nauwelijks degenen voor wie ze bedoeld zijn. Het debat draait niet zozeer om de waarheid als wel om de vraag of je de waarheid aankunt. Voor wie gelooft dat moraliteit rechtstreeks afkomstig is van God de Schepper betekent acceptatie van de evolutieleer een morele afgrond. Luister naar eerwaarde Al Sharpton als hij het heeft over wijlen de atheïstische stokebrand Christopher Hitchens: 'Als er geen orde in het universum bestaat, en daarmee geen wezen dat of macht die het heeft geordend, wie bepaalt dan wat goed of kwaad is? Niets is immoreel als er niet iets is wat de zaken regelt.'² Zo heb ik mensen ook Dostojevski's Ivan Karamazov horen nabauwen door uit te roepen: 'Als er geen God bestaat, staat niets me in de weg om me aan mijn buurvrouw te vergrijpen!'

Misschien ligt het aan mij, maar ik hoed me voor iedereen voor wie zijn geloof het enige is wat hem van abject gedrag weerhoudt. Waarom zouden we er niet van uitgaan dat onze menselijkheid, inclusief de zelfbeheersing die een leefbare samenleving vereist, in ons zit ingebouwd? Geloof ook maar iemand werkelijk dat onze voorouders geen sociale normen hadden voordat ze godsdienstig werden? Hebben ze nooit een ander die in nood verkeerde geholpen, nooit geklaagd over een oneerlijke transactie? Mensen moeten zich zorgen hebben gemaakt over het functioneren van hun gemeenschap lang voordat de huidige religies ontstonden, slechts een paar duizend jaar geleden. Op een bioloog maakt een dergelijke tijdschaal weinig indruk.

In de rechterbenedenhoek van De tuin der lusten portretteert Bosch zichzelf terwijl hij een als non verkleed varken afweert dat hem met kusjes probeert te verleiden. Ze biedt verlossing in ruil voor zijn bezit (vandaar de pen, de inkt en het officieel ogende stuk papier). Bosch schilderde De tuin rond 1504, een jaar of tien voordat Maarten Luther tegen dergelijke praktijken van de Kerk protesteerde.

DE SCHILDPAD EN DE DALAI LAMA

Het voorgaande vormde de inleiding van een blog met als titel *Morals without God?* op de website van *The New York Times*, waarin ik beweerde dat moraliteit voorafgaat aan religie en dat over de oorsprong ervan veel valt te leren door naar onze medeprimaten te kijken.³ Anders dan de van bloed doordrenkte visie op de natuur ons wil doen geloven ontbreekt het dieren niet aan neigingen die we moreel goedkeuren, wat voor mij betekent dat moraliteit in veel mindere mate een menselijke uitvinding is dan we graag denken.

Aangezien dat het onderwerp is van dit boek zet ik hier graag de

thema's ervan uiteen door de week te beschrijven die volgde op mijn blogpublicatie, waarin ik onder andere een reis naar Europa maakte. Maar eerst woonde ik vlak daarvoor op de Emory University in Atlanta, waar ik werk, een bijeenkomst bij over wetenschap en religie. Het betrof een forum rond de dalai lama, dat ging over zijn favoriete onderwerp: compassie. Over compassie beschikken lijkt me een uitstekende aanbeveling voor het leven, en dus was ik blij met de boodschap van onze eerbiedwaardige gast. Ik mocht als eerste gesprekspartner naast hem zitten, in de zee van rode en gele chrysanten die hem omringde. Ik had de instructie gekregen hem aan te spreken met 'Uwe Heiligheid' maar hem in het bijzijn van anderen 'Zijne Heiligheid' te noemen. Dat vond ik zo verwarrend dat ik elke aanspreekvorm maar achterwege liet. Een van de meest aanbeden personen ter aarde deed zijn schoenen uit, vouwde zijn benen onder zich op zijn stoel en zette een honkbalpetje op in een kleur die bij zijn oranje gewaad paste, terwijl een publiek van meer dan drieduizend mensen aan zijn lippen hing. Voordat ik mijn presentatie hield hadden de organisatoren me al wat bescheidenheid bijgebracht door me eraan te herinneren dat geen van die drieduizend mensen daar zat om mij aan te horen en dat ze uitsluitend waren gekomen om zijn parels der wijsheid te vernemen.

In mijn bijdrage ging ik in op het meest recente bewijs voor altruïsme bij dieren. Zo zullen mensapen vrijwillig een deur openen om een soortgenoot toegang tot voedsel te verschaffen, ook wanneer ze er zelf bij inschieten. En kapucijnapen zijn bereid soortgenoten te belonen, wat duidelijk wordt wanneer we er twee naast elkaar zetten van wie er één ruilhandel met verschillende gekleurde voorwerpen met ons bedrijft. Een van de voorwerpen beloont de aap zelf, een ander beloont allebei. De apen geven al snel de voorkeur aan het 'altruïstische' voorwerp. Ze doen dat niet uit angst, want de hoogstgeplaatste individuen (die het minst te vrezen hebben) zijn het meest genereus.

Goede daden borrelen ook spontaan op. Een oude chimpansee-vrouw, Peony, slijt haar dagen in het primatencentrum van Yerkes samen met andere chimpansees. Op slechte dagen, als haar artritis opspeelt, kost het haar moeite om te lopen en te klimmen, maar andere vrouwen helpen haar. Peony hijst zich hijgend en puffend het

klimrek in waarin verschillende chimpansees zich voor een vlooisessie hebben verzameld. Een jongere niet-verwante vrouw komt achter haar staan en plaatst haar handen op Peony's brede achterwerk. Ze duwt haar met moeite omhoog tot ze zich bij de anderen heeft gevoegd.

We hebben Peony ook zien opstaan om langzaam naar de kraan te lopen, wat nog een hele afstand is. Jongere chimpanseevrouwen rennen vaak voor haar uit, halen een beetje water en keren terug om het aan Peony te geven. We hadden eerst geen idee wat er aan de hand was, want het enige wat we zagen was een vrouw die haar mond dicht bij die van Peony hield. Maar na een tijdje werd het patroon duidelijk: Peony deed haar mond wijd open, waarna de jonge vrouw er een straal water in spuwde.

Dergelijke observaties passen binnen het groeiende vakgebied van de dierenempathie, dat zich niet alleen bezighoudt met primaten, maar ook met hondachtigen, olifanten en zelfs knaagdieren. Een typisch voorbeeld is dat van chimpansees die groepsgenoten die overstuur zijn troosten door ze te omhelzen en te kussen, iets wat zo vaak voorkomt dat we er letterlijk duizenden gevallen van hebben opgetekend. Zoogdieren houden rekening met elkaars emoties en reageren op de behoeften van anderen. De reden waarom mensen hun huis vullen met harige vleeseters in plaats van met leguanen en schildpadden, om maar eens wat te noemen, is dat zoogdieren iets bieden wat geen reptiel ooit zal geven. Ze tonen affectie, verlangen affectie en reageren op onze gevoelens zoals wij op die van hen.

Tot dat moment had de dalai lama aandachtig zitten luisteren, maar nu schoof hij zijn pet naar achteren om me te onderbreken. Hij wilde meer over schildpadden weten. Dat zijn zijn favoriete dieren, mogelijk omdat ze de wereld op hun rug torsen. De boeddhistische leider vroeg zich af of schildpadden ook over empathie beschikken. Hij zei dat een zeeschildpaddenvrouw die op zoek is naar de beste plek om haar eieren te leggen aan land kruipt, waarmee ze zorg voor haar toekomstige nageslacht toont. De dalai lama vroeg zich af hoe de moeder zich zou gedragen als ze haar kroost ooit zou tegenkomen. Maar als je het mij vraagt komt het hele proces erop neer dat schildpadden zijn geprogrammeerd om de beste broedomgeving te vinden. Een schildpad graaft boven de vloedlijn een gat in het zand,

laat er haar eieren in achter en bedekt ze door met haar achterste zwempoten het zand aan te stampen, waarna ze het nest in de steek laat. De pas uitgekomen jongen kruipen een paar maanden later tevoorschijn om zich in het maanlicht naar de oceaan te spoeden. Hun moeder zullen ze nooit kennen.

Empathie vereist aandacht voor de ander en gevoel voor zijn behoeften. Vermoedelijk begon het allemaal met ouderlijke zorg zoals we die bij zoogdieren aantreffen, hoewel er ook aanwijzingen zijn voor empathie bij vogels. Ik was een keer in de Konrad Lorenz Forschungsstelle in het Oostenrijkse Grünau, waar ze raven in grote volières houden. Het zijn indrukwekkende vogels, vooral wanneer ze met hun krachtige zwarte snavel vlak naast je gezicht op je schouder zitten. Ik moest denken aan de tamme kauwen die ik als student had gehouden, veel kleinere vogels uit dezelfde familie van kraaiachtigen (*corvidae*). In Grünau observeren de wetenschappers spontaan oploeiende twisten tussen de raven en hebben ze de dieren eromheen op het tumult zien reageren. Verliezers kunnen erop rekenen dat hun vrienden hen lekker over de veren strijken of hun snavels tegen de hunne duwen. Op hetzelfde onderzoeksinstituut zijn vrij rondlopende afstammelingen van Lorenz' toom ganzen met zenders uitgerust om hun hartslag te meten. Dat biedt een blik op empathie, doordat elke volwassen gans een vaste partner heeft. Wordt een gans tijdens een ruzie door een ander aangevallen, dan slaat het hart van zijn partner op hol. Zelfs als de partner niet zelf in de ruzie verwickeld is ver-raadt haar hart haar bezorgdheid. Dus ook vogels voelen andermans pijn.

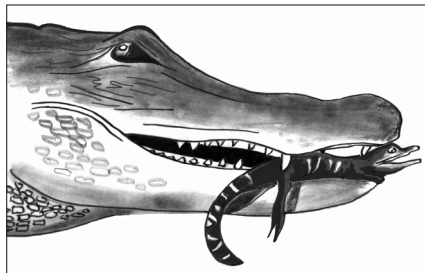
Daar zowel vogels als zoogdieren over enige mate van empathie beschikken gaat die eigenschap waarschijnlijk terug op hun gezamenlijke voorouders, de reptielen. Maar niet alle reptielen, want de meeste kennen geen ouderlijke zorg. Een van de duidelijkste kenmerken van een zorgzame houding is volgens Paul MacLean, de Amerikaanse neurowetenschapper die het limbische systeem de zetel van de emoties heeft gedoopt, de 'isolatieroep' van jonge dieren. Jonge apen bedienen zich er voortdurend van: als ze door hun moeder alleen worden gelaten roepen ze net zo lang tot ze weer terug is. Ze zien er ongelukkig uit wanneer ze, in hun eentje op een boomtak, met getuite lippen aan niemand in het bijzonder een lange reeks

klaaglijke roepen laten horen. MacLean merkte op dat het de meeste reptielen, zoals slangen, hagedissen en schildpadden, aan een dergelijke roep ontbreekt.

De jongen van sommige reptielen roepen echter als ze bang zijn, of in gevaar, zodat moeder hun te hulp komt. Ooit een babyalligator vastgehouden? Wees voorzichtig, want ze hebben vlijmscherpe tandjes, maar als ze bang zijn laten ze een schor geblaf horen dat hun moeder het water uit doet stuiven. Laat het een lesje zijn voor iedereen die aan reptielengevoelens twijfelt!

Ik vertelde dat alles aan de dalai lama en zei erbij dat we empathie alleen verwachten bij dieren die zich aan elkaar hechten en dat weinig reptielen aan die voorwaarde voldoen. Ik geloof niet dat het hem tevredenstelde, want natuurlijk wilde hij weten hoe het met schildpadden zat, die er zoveel snoeziger uitzien dan die woeste monsters met grote tanden uit de krokodillenfamilie. Maar schijn bedriegt. Sommige leden van deze familie vervoeren hun jongen voorzichtig in hun grote bek of op hun rug en verdedigen ze tegen gevaar. Soms laten ze ze zelfs stukjes vlees uit hun bek rukken. Dinosaurussen zorgden ook voor hun jongen, en plesiosaurussen – reusachtige zeereptielen – waren misschien zelfs vivipaar: ze baarden één levend jong in het water, zoals tegenwoordig de walvissen. Voor zover we weten zorgt een dier beter voor zijn nakomelingen naarmate het aantal jongen kleiner is. Dus plesiosaurussen waren waarschijnlijk liefhebbende ouders. Net als vogels trouwens, die de wetenschap als gevederde dinosaurussen beschouwt.

De dalai lama legde me het vuur nog nader aan de schenen door op vlinders over te stappen en te informeren naar hun empathische vermogen, waarop ik het niet kon laten een grapje te maken: 'Daar hebben ze geen tijd voor, want ze leven maar één dag.' Het is een fabeltje dat vlinders zo'n kort leven beschoren is, maar wat ze ook voor elkaar voelen, ik betwijfel dat het veel met empathie te maken heeft. Dat doet niets af aan het grotere idee achter de vraag van de dalai lama, namelijk dat alle dieren doen wat in hun eigen belang en dat van hun kroost is. In die zin is alle leven zorgzaam, zij het niet altijd bewust. Hij begreep dat compassie raakt aan de wortel van waar het in het leven om draait.

Maar weinig reptielen kennen ouderlijke zorg, maar dat geldt niet voor de familie van de krokodillen. Een vrouwelijke alligator vervoert veilig een van haar jongen.

MAMA BEGROETEN

Daarna ging het forum over andere onderwerpen, bijvoorbeeld hoe je compassie kunt meten in de hersenen van boeddhistische monniken die er al hun hele leven lang over mediteren. Richard Davidson van de University of Wisconsin vertelde hoe rechtstreeks uit Tibet aangekomen monniken begonnen te sputteren toen hij hun vroeg zich aan de neurowetenschap te onderwerpen, want het sprak vanzelf dat compassie niets te maken had met het hoofd, maar alles met het hart. Iedereen vond dat reuze grappig, en de monniken in het publiek gilden van het lachen. Maar de monniken hadden een punt. Davidson ontdekte dat er een relatie tussen hoofd en hart bestaat: wie wel eens nadenkt over compassie heeft een hogere hartslag als hij geluiden hoort die op menselijk leed wijzen.

Ik moest aan de ganzen denken. Maar ik verbaasde me ook over dit veelbelovende forum. In 2005 had de dalai lama gesproken over de noodzaak wetenschap en religie samen te brengen toen hij duizenden wetenschappers op de jaarlijkse bijeenkomst van de Society for Neuroscience in Washington voorhield hoeveel moeite het de maatschappij kost hun grensverleggende onderzoek te volgen: 'Het is glashelder dat ons morele denken gewoonweg niet in staat is de snelle groei in de verwerving en macht van kennis bij te benen.'⁴ Wat een verfrissende afwijking van de gebruikelijke pogingen een wig tussen godsdienst en wetenschap te drijven!

Dit onderwerp hield me bezig terwijl ik me voorbereidde op mijn bezoek aan Europa. Ik had koud de zegen van de dalai lama ontvangen, een *khata* (een lange, witte zijden sjaal) van hem omgehangen gekregen en hem en zijn zwaarbewapende lijfwachten in hun limousine uitgezwaaid of ik was al onderweg naar Gent. Vlaanderen staat cultureel gezien dichterbij Zuid-Nederland, waar ik vandaan kom, dan bij Noord-Nederland. We spreken allemaal dezelfde taal, maar het noorden is calvinistisch, terwijl de zuidelijke provincies in de zestiende eeuw katholiek bleven door toedoen van de Spanjaarden, die ons de hertog van Alva en de inquisitie brachten. En dan niet die malles 'Nobody expects the Spanish Inquisition!'-inquisitie van Monty Python, maar een die je letterlijk de duimschroeven aandraaide als je het alleen al waagde de maagdelijkheid van Maria te betwijfelen. Omdat de inquisiteurs geen bloed mochten laten vloeien waren ze dol op *strappado*, het 'omgekeerd' ophangen van een slachtoffer met een gewicht aan zijn enkels en zijn polsen achter zijn rug gebonden. Het is zo'n slopende marteling dat het slachtoffer binnen de kortste keren elk vooropgezet idee over het verband tussen seks en ontvangst laat varen. Sinds kort voert het Vaticaan een campagne om het beeld van de inquisitie enigszins te verzachten – ze vermoordden niet elke ketter, ze volgden standaardprocedures –, hoewel de jezuïeten die de leiding hadden ongetwijfeld enige compassietraining hadden kunnen gebruiken.

Deze oude geschiedenis verklaart trouwens ook waarom je in de Lage Landen vergeefs naar een schilderij van Bosch zult zoeken. De meeste hangen in het Prado, in Madrid. Het verhaal gaat dat de IJzeren Hertog *De tuin* in 1568 in bezit zou hebben gekregen toen hij de prins van Oranje vogelvrij verklaarde en al zijn bezittingen confisqueerde. Daarna vermaakte de hertog het meesterwerk aan zijn zoon, via wie het uiteindelijk de Spaanse staat toeviel. De Spanjaarden aanbidden de schilder, die ze El Bosco noemen en wiens beeldtaal Joan Miró en Salvador Dalí heeft beïnvloed. Tijdens mijn eerste bezoek aan het Prado kon ik echter niet echt van Bosch' werk genieten, want het enige wat ik kon denken was: Koloniale buit! Het siert het museum dat het populaire schilderij in een duizelingwekkend hoge resolutie heeft gedigitaliseerd, zodat iedereen het nu via Google Earth kan 'bezitten'.

Na mijn lezing in Gent namen collega's me mee op een spontaan bezoek aan 's werelds oudste bonobogroep, die zijn oorsprong vindt in de dierentuin van Antwerpen en nu is gehuisvest in dierenpark Planckendael. Het is niet zo raar dat zich hier bonobo's bevinden, want die komen van nature uit een voormalige Belgische kolonie. Exemplaren uit Afrika, dood of levend, waren eveneens een soort koloniale buit, maar zonder die buit zouden we misschien nooit van deze zeldzame mensaap hebben gehoord. De soort werd in 1929 ontdekt in een museum niet ver hiervandaan, toen een Duitse anatoom een kleine, ronde schedel afstofte die was gecategoriseerd als die van een jonge chimpansee. Hij zag meteen dat het de schedel was van een volwassen exemplaar met een ongewoon klein hoofd. Prompt maakte hij een nieuwe ondersoort bekend. Maar zijn claim werd al snel overschaduwd door de nog belangrijker verklaring van een Amerikaanse anatoom dat het om een volledig nieuwe soort ging, waarvan de anatomie verrassend veel weg had van die van de mens. Bonobo's zijn sierlijker gebouwd en hebben langere benen dan elke andere mensapensoort. De soort werd ondergebracht in hetzelfde genus als de chimpansee: *Pan*. Hun hele verdere lange leven hebben beide wetenschappers een staaltje wetenschappelijke rivaliteit ten beste gegeven door het nimmer eens te worden over de vraag wie van hen de historische ontdekking had gedaan. Ik was erbij toen de Amerikaan tijdens een symposium over bonobo's opstond om met een van verontwaardiging trillende stem te verklaren dat een halve eeuw eerder de primeur van hem was 'gejat'.

De Duitse wetenschapper had in het Duits gepubliceerd en de Amerikaan in het Engels, dus drie keer raden welk relaas het meest wordt geciteerd. Veel talen hebben last van de wereldwijde opkomst van het Engels, maar ik stond vrolijk in het Nederlands te babbelen, dat me ondanks een verblijf van tientallen jaren in het buitenland nog altijd een fractie van een seconde sneller over de lippen komt dan enige andere taal. Terwijl een jonge bonobo, die aan een touw in en uit het zicht zwaaide, telkens onze aandacht opeiste door in het voorbijgaan op het glas te bonken, hadden we het erover dat zijn gezichtsuitdrukking zo op het lachen van een mens leek. Hij had lol, vooral wanneer we deden alsof we bang waren door van het raam terug te deinzen.

Tegenwoordig komt het ons onbegrijpelijk voor dat beide *Pan-*